

Gradski kulturni obrazac industrijske civilizacije i urbanizacija kao proces njegovog širenja

Vojislav Đurić

UVOD

Od samog svog početka grad je igrao značajnu kulturnu ulogu. Nauka, umjetnost, religiozni i politički sistemi, tehničke inovacije, kulturni standardi, te civilizacija i politika — ta dva pojma sa kojima mi danas verovatno najviše manipulišemo — proizvod su gradskog života. Ukratko: grad je „laboratorija ljudske misli, propagator civilizacije, veliki svetski fokus“ (R. Park).

Ali, i danas građanstvo čini manji deo čovečanstva. Glavninu stanovništva mnogih zemalja čine *seljaci*. Oni su ti koji rade najteže i društveno primarne poslove¹, njihova kultura je najčešće jedina istinska „masovna kultura“ samorodne prirode, sa izvesnom sličnošću širom sveta², a „građanstvo“ većeg dela sveta u najboljem slučaju sačinjava treća, a ponegde druga ili prva generacija doseljenika sa sela. Usprkos tome skoro je svuda društveno-kulturni tretman te glavnine ljudskog roda poražavajući: seljaci su ti koji imaju najniže društvene položaje, ugled, moć i dohodak, prava, oni su ti koji čine „varvarizam civilizacije“ svojim „idiotskim životom“ (Marx); u mnogim sredinama — posebno našim — izraz „seljak“ sinonimizira čitavu klavijaturu gluposti, tupoće, neotesanosti, nekulture, primitivizma; reći nekome da je „seljak“ znači — uvrediti ga.

Ovakvo vrednovanje i doživljavanje seljaštva nije, naravno, nešto što je svojstveno isključivo za naše, industrijsko-gradsko doba; u sudaru sa gradom selo je oduvek ostajalo kraćih rukava. Ali, ono što je svojstveno za naše doba, posebno za njegovu socijalnu misao, jeste da ne nalazi životni prostor za ovu glavninu ljudskog roda. Vizija „razvijenog društva“ je vizija „društva nese-ljaka“, a i progres u socijalnoj sferi je često poistovećen sa istorijskom činjenicom „ukidanja seljaštva“.

Ipak, motivi pisanja ovih redova daleko su od cinizma i intelektualne nemoći gradske sofistike koja često brani selo iz svog kabineta, znajući ga pretežno (ako ne i jedino) posredstvom knjiga. Naša će razmatranja početi i završiti sa gradom ove industrijske civilizacije, mada je njen prevashodni cilj os-

vetljanje seoskih problema. Zašto pretpostavljamo grad današnjice svim ostalim istorijski poznatim oblicima? Pre svega zato što je tek industrijski način proizvodnja materijalnog sveta uzrokovao takvu urbanu kristalizaciju — koju danas jedino neposredno poznajemo i vidimo, i zato što je tek u industrijskoj eposi gradsko-seoski međuodnos postao jednosmerniji ali i bogatiji no ikada ranije. Grad je danas taj koji predvodi, nudi, obećava, privlači, određuje; pred nama se odvija proces u kome se milioni ljudi fizički i duhovno izvlače iz svojih autarhičnih lokalnih ljuštura i inkorporiraju se u kulturni obrazac i način života koji je dosta stran svetu poljoprivrednih proizvođača. Ovaj složeni proces upravo danas uzima razmere koje su bez presedana u dosadašnjoj ljudskoj istoriji (H. Schelsky čak nalazi da je vidljiviji, a po posledicama možda i najdalekosežniji od društvenih revolucija!). Ovo se u podjednako meri odnosi i na istoriju naše zemlje.

Ovde će nas interesovati samo jedna dimenzija tog inače kompleksnog preobražavanja — njen *kulturni aspekt*. Teorijski pristup gradskom kulturnom obrascu industrijske civilizacije i urbanizacije kao procesu njegovog širenja i prodiranja u svet sela, može našoj nauci biti od saznojno-metodološke koristi, može nas — indiciranjem složene problematike — usmeriti na izučavanje onih fenomena koje prečesto mimoilazimo kao periferne, usprkos svoj njihovoj društvenoj posledičnosti. Verujemo da je ovakav pristup potreban našoj disciplini koja egzistira u ovoj, još uvek „zemlji seljaka na brdovitom Balkanu“.

1. GRADSKI KULTURNI OBRAZAC INDUSTRIJSKE CIVILIZACIJE

Odredba pojma „kulturni obrazac“

Ako se sa sociološke tačke gledišta *kultura uopšte* shvati kao ekstraindividualni, kumulativni, istorijski promenljivi³ i društveno-organizovani i sprovedeni *sistem odnosa* mišljenja i ponašanja, onda, shodno tome, *kulturni obrazac* može biti shvaćen kao sistem koji reprezentuje uzajamno povezane norme i vrednosti koje — vezujući se za ljudske asocijacije (grupe, zajednice) — determinišu njihovo specifično „odnošenje“ — mišljenje i ponašanje, ostajući ekstraindividualne, kumulativne i istorijski promenljive. Kulturni obrazac je neka vrsta subkulture, i C. W. Mills ga slikovito određuje kao *objektiv grupe kroz koji pojedinac posmatra svet i medijum; putem njega on interpretira ono što vidi*⁴. Ukratko, kulturni se obrazac pojavljuje kao društveno omeđeno polje u kome se kreće pojedinačna svest i ponašanje, i u svom konačnom razlaganju on dolazi do individualne psihe kao deo njenog objektivnog iskustva, sličnog onom koji on ima u iskustvu sa prirodom. Na taj način „ličnost“ ištađa iz kulturnog obrasca koji se karakteriše osobitošću svojih *komunikacija* (verbalne i neverbalne, te geste, emocije i sl.)⁵. Ovako shvaćen, kulturni obrazac se javlja kao ključ za razumevanje specifičnog *načina života*, ili, da budemo precizniji, specifičan način života je konvencionalizovan u povezani sistem mišljenja i ponašanja, komuniciranja duhovnog i fizičkog, koga nazivamo kulturnim obrascem⁶.

¹ »Zato što je poljoprivredna proizvodnja esencijalna i, čak i na najnižem nivou dovoljna za ljudsku egzistenciju, rad seljaka je neophodan za egzistenciju društva kao celine, dok egzistencija društva kao celine nije u istom stepenu neophodna za egzistenciju seljaka« (B. Galeski, *Chłopi i Zawód Rolnika*, Warszawa, 1963, str. 49).

² R. Redfield, *Peasant Society and Culture*, New York, 1956, str. 26.

³ Vidi šire A. A. Goldenweiser, *History, Psychology and Culture*, New York, 1933, str. 59.

⁴ *Power Politics and People*, New York, 1962, str. 406.

⁵ Vidi šire E. Burgess and M. M. Thomas, *The Family*, New York, 1963, str. 145 i 147.

⁶ Usporedi sa sličnim shvatanjima Redfielda (The Folk Society, *American Journal of Sociology*, 52/1947, str. 293) i J.A.A. van Doorna i C. J. Lammersa (*Moderne Sociologie*, Utrecht, 1964, str. 362).

Kulturni obrazac je relativno autonoman, a to znači da ne egzistira sam po sebi i za sebe već se dodiruje, prožima, čak i stapa sa drugim, i to kako direktno tako i indirektno. Ova interakcija kulturnih obrazaca može biti kako konstruktivna tako i destruktivna, ovisno o tome s kojih se pozicija vrednuje. Ovo nam ujedno govori o istorijskoj relativnosti kulturnog obrasca i o njegovoj promenljivosti. Za kulturu uopšte, a i kulturni obrazac, karakteristično je takvo menjanje koje nije nužno kontinuirano i ne sledi nužno jednu kontinuiranu ulaznu liniju. Nakon perioda relativne stagnacije u kome se akumuliraju određena obeležja, kulturni obrazac dolazi do jednog praga (treshold) — kako to R. H. Lowie naziva, i kada ga pređe — čini nagao skok napred.⁷ Ovo može imati, a najčešće tako i biva, dalekosežne društvene implikacije, posebno kada se kulturni obrasci u celini, ili u svojim elementima, nedovoljno brzo menjaju ili, suprotno tome, kada se prebrzo menjaju. Ove izmene (samo da spomenemo već poznato) prate žestoki sukobi „tradicionalnoga“ i „novoga“, te procesi kompeticije, akomodacije, asimilacije itd.

Osnovne determinante i obeležja gradskog kulturnog obrasca industrijske civilizacije

Tema o kojoj želimo ovde raspravljati klasičan je predmet sociološkog interesovanja, ali je ona i bila i ostala izvor svojevrstne konfuzije socijalne misli. Ovo zato što je sa sociološke tačke gledišta teško odgovoriti na pitanje šta je to gradska zajednica, pa je dakle tim teže odgovoriti na pitanje kakav se kulturni obrazac za nju vezuje. Sa obiljem svojih varijacija stvarnost kao da je sazajno neuhvatljiva, pa nam „grad“ i „gradsko“ ostaju velike nepoznаницe.

U sociologiji su razvijena dva osnovna pristupa fenomenologiji determinanti i obeležja gradskog načina života. Prvi, najranije koncipirani, najviše korišćeni, ali i najviše kritikovani, polazi od koncepcije da su ljudske tzv. „teritorijalne društvenosti“ oštro podeljene unutar seosko-gradske dihotomije, jer „grad i selo predstavljaju dva pola oko kojih teže da se grupišu sva ljudska naselja“.⁸ Izučavanje ova dva ekstremna antipoda poverava se sazajnoj metodi Weberovih „idealnih tipova“, ili Mc Kinneyevih „konstruisanih tipova“ koji se od prvih samo neznatno i nebitno razlikuju — iako sazajni metod „idealnih tipova“ ne implicira nužno bilo kakvu dihotomiju fenomena (Weberovi „idealni tipovi“ feudalnog društva, crkve i sl. nisu polarni). Ovim se stvar, naravno, komplikuje.⁹

Sociologija je prepuna takvih polarnih teorijskih modela koji žele da odgovore na pitanje šta se dešava sa jednom tradicionalnom zajednicom kada se suoči sa urbano-industrijskim životnim stilom i kada na njega postepeno prelazi. Za seoski život Rousseau vezuje „prirodno“ a za gradski „izveštačeno“, Durkheim „mehaničku“ i „organsku solidarnost“, Maine „bratstvo i status“ i „ekonomsku konkurenciju i ugovor“, Coulange „porodično“ i „individualno“,

⁷ *Culture and Ethnology*, II izd., New York, 1948, str. 78.

⁸ L. Wirth: »Urbanism as a Way of Life« u P. K. Hatt and A. J. Reiss, *Cities and Society*, New York, 1957, str. 47.

⁹ Naime »idealni tip« je — kako je poznato — teorijska konstrukcija dobijena apstrahovanjem određenih odlika fenomena da bi se dobila njegova teorijska perfekcija i čista logička apstrakcija. Iskustvena evidencija samo izuzetno odgovara »idealnom tipu« i što je više odlika fenomena u njega uključeno, time će on manje biti jednostavna refleksija i slika realnih činjenica. Međutim, kompariranje »idealnog tipa« sa tim realnim činjenicama se implicira da bi se videlo u kojoj meri mu se stvarnost približava. Već je i ovoj složen sazajni zadatak, a stvar se time više komplikuje kada se empirijske činjenice porede sa dva logičko-dihotomna ekstrema.

Tönnies „Gemeinschaft“ (zajednicu) i „Gesellschaft“ (društvo), Wundt „Volkseele“ (narodnu dušu) i „Individualseele“ (duh pojedinaca, Weber „prebendalno (naturalno)“ i „tržišno“, von Wiese „asocijativno“ i „disocijativno“, Vierkandt „prisno“ i „anonimno“, Cooley „primarne“ i „sekundarne odnose, Spengler „provincijsko“ i „prestoničko“, Becker „sakralno“ i „svetovno“, Linton „pripisani“ i „stečeni položaj“, Redfield „iracionalno“ i „racionalno“, Vukosavljević „susedstvo“ i „čaršiju“ itd., itd. Razvijene „idealne tipove“ seoskog i gradskog načina života ostavili su brojni autori, ali su R. Redfield, L. Wirth, P. Sorokin i C. C. Zimermann dali nesumnjivo najcelovitije poglede.

Determinantama i odlikama gradskog načina života Redfield je prišao kroz determinante i odlike seoskoga. Seoska zajednica (koja se pojavljuje kao entitet dosta sličan širom sveta) po pravilu je *mala, izolovana i neobrazovana* (nonliterate); okviri *srodstva* su segmenti unutar kojih se odvija celokupan život sela (rad, razonoda, zadovoljavanje brojnih potreba itd.). Kako u njima „sveto“ preovlađuje, način seoskog života je determinisan tradicijom, a ponašanje i mišljenje pojedinaca otuda biva iracionalno.¹⁰ Gradski način života je antipod seoskog.

Wirth je shvatio „grad“ kao poseban vid egzistencije i za „sociološke svrhe“ ga definisao kao „(...) relativno veliko, gusto naseljeno, trajno naselje društveno heterogenih individua“, napominjući da je „(...) na osnovu tri varijable: broja stanovnika, gustine naseljenosti i heterogenosti gradskog stanovništva moguće objasniti odlike gradskog načina života.“¹¹ Za gradski način života Wirth vezuje heterogenost ličnih obeležja ljudi, zanimanja, položaja, ukusa, preferencija, te razne aspekte ljudske segregacije koje iz toga proističu. Veliki broj stanovnika u gradu izaziva anonimiziranje pojedinaca u masi, te segmentarizaciju funkcija jedinke itd. Otuda gradski način života gasi susedstvo, velike porodice, tradicionalne autoritete itd., a promovise toleranciju, racionalnu svest, obezličenu i formalnu društvenu kontrolu itd.

Sorokin i Zimermann uglavnom podržavaju Wirthova shvatanja, ali ih proširuju i dopunjuju. Seosku zajednicu oni određuju kao zajednicu *malog broja stanovnika, homogenih zanimanja i malene gustine stanovanja*¹², dok je gradska zajednica dijametralna suprotnost toga. Različiti načini života sela i grada proističu iz niza specifičnih uslova koji se za njih vezuju, ali pre svega iz: a) razlika u profesionalnoj strukturi, b) razlika u prirodnoj i društvenoj sredini, c) razlika u veličini naselja i populacije, d) razlika u gustini naseljenosti, e) razlika u homogenosti i heterogenosti stanovništva, f) razlika u socijalnoj i fizičkoj pokretljivosti, g) razlika u usmerenosti tih pokretljivosti, h) razlika u društvenoj stratifikaciji i i) razlika u sistemu međuljudskih odnosa.

Drugi autori (Simmel, Spykman itd.) ovome pridodaju još: razlike u složenosti i razvijenosti društvene podele rada, razlike u klasnoj diferencijaciji, razlike u socijalnoj participaciji ličnosti na formalnom i neformalnom nivou, razlike u funkcionalnoj međuzavisnosti elemenata, razlike u nivou tolerisanja „društvenog jaza“, razlike u socijalnoj kontroli, razlike u kulturnim modelima itd.¹³

Katkad se, međutim, autori bitno razmimoilaze u mišljenjima. Tako, na primer, G. Sjoberg tvrdi da su male grupe tesno integrisanih srodnika tipične

¹⁰ Vidi šire *The Folk Society*, New York, 1955, str. 293—308, i *Peasant Society and Culture*, op. cit., str. 26.

¹¹ Op. cit., str. 50 i 58

¹² *Principles of Rural-Urban Sociology*, New York, 1929, str. 56—57.

¹³ Za šire upoznavanje sa brojnim shvatanjima vidi C. I. Stewart, Jr.: *The Rural-Urban Dichotomy*, *American Journal of Sociology*, 64/1958.

za gradski način života u kome, *ipso facto*, dominira *srodnička solidarnost*,¹⁴ dok H. Axelrod nalazi da su gradski stanovnici daleko manje raspoloženi da održavaju i jačaju srodničke veze, te da je za gradski način života karakteristična nesrodnička, formalna solidarnost.¹⁵ U čemu je izvor ovako oprečnih zaključaka i neslaganja?

Za polarne idealno-tipske konstrukcije seoskog i gradskog načina života vezuje se nekoliko saznavnih previda. Pre svega, u ovoj materiji više no u drugim, teoretičari imaju sužena neposredna iskustva o vanredno brojnim varijacijama stvarnosti; njihov je pristup „zavičajan“, mada pretenduje na uopštenost. „Grad“ je, nesumnjivo, u američkoj civilizaciji jedno, u evropskoj drugo, a u afričkoj treće, dok uopštavanja teže da zanemare ove činjenice. Tako, na primer, Redfield vezuje anonimnost ličnosti (?) za svet sela, pri čemu ima u vidu seoske sredine meksikanskih Indijanaca na Yukatanu, dok Sombart to isto pripisuje velikom industrijskom gradu evropske civilizacije sa početka ovoga veka. Nadalje, često se suština polarnih i dihotomnih seosko-gradskih realnosti svodi na zajednički imenitelj; one se tretiraju kao *sui generis* entiteti i elementi širih, globalnih zajednica, a sve se razlike izvode iz njihovog krajnje dihotomnog položaja u njima. To su, međutim, skoro neuporedivi entiteti, jer je seoska zajednica jedna relativno zatvorena i sama sebi dovoljna celina, dok je gradska samo element šire društvene organizacije i neodvojiva od tog šireg konteksta. Autori, zatim, porede selo i grad ne samo kao antipode koji ne koegzistiraju već i kao antipode koji i ne mogu koegzistirati. Oni obično pretpostavljaju čisto, dakle agrarno, preindustrijsko selo, pa ga sučeljavaju sa čistim, industrijskim gradom, čime sučeljavaju i dve kvalitativno i kvantitativno različite epohe i civilizacije. Ali, čak i kada se izbegne ovaj vremenski privid, saznanje upada u tesnac. Naime, autori često polaze od jedne seosko-gradske crno-bele antitete, od jedne mehanički grube dihotomije koja isključuje postojanje međuoblika u kojima se susreće preplitanje krajnosti. Upravo kao reakcija na ovakvu zabludu, u sociologiji našeg vremena se razvija jedan posve drugačiji pristup fenomenologiji seosko-gradskog načina života, pristup koji — iako teorijski — insistira na empirijskoj proverbi postavljenih teza. Reč je o poznatom pristupu kroz koncepte tzv. *seosko-gradskog kontinuuma* ili tzv. *seosko-gradske promenljive* (Rural-Urban Continuum, Rural-Urban Variable) koji polaze od toga da „u stvarnosti prelaz čisto ruralne zajednice u urbanu (...) nije nagao već postepen (...) ne postoje apsolutne granice koje bi razlučile selo od grada (...) mnoge karakteristike ruralne i urbane zajednice koegzistiraju“¹⁶ usled čega „između gradskog i seoskog postoji prekontinuirana stupnjevitost nego jednostavna dihotomija“.¹⁷ Ovome će A. L. Kroeber umereno dodati da i načini života ljudskih zajednica grade jedan kontinuum u okvirima koga se zapaža različit razvoj u stepenu i usmerenosti, te veće ili manje približavanje, modifikovanje, stapanje itd.¹⁸

Međutim, iako ovaj pristup eliminiše osnovne slabosti prethodnoga, on i sam zapada u poteškoće. Da bi se teorijski modeli seosko-gradskog kontinuuma mogli porediti sa stvarnošću i iskustveno verifikovati, nužno je ustanoviti jednu skalnu kontinuelne gradacije tako da svaki realno postojeći tip može biti postavljen na jedno određeno mesto te imaginarne skale. S tim u vezi je prethodno

¹⁴ The Pre industrial City, *American Journal of Sociology*, 60/1955, str. 438—445.

¹⁵ Urban Structure and Social Participation, *American Journal of Sociology*, 21/1956, str. 14—18.

¹⁶ Sorokin and Zimernann, op. cit., str. 14.

¹⁷ S. A. Queen and D. B. Carpenter, *The American City*, New York, 1953, str. 38.

¹⁸ *Anthropology*, II izd., New York, 1948, str. 280—286.

potrebno precizirati i izvesti bitna obeležja tipova, a potom i razraditi metode pomoću kojih će se istovrsna obeležja međusobno porediti i rangirati. Problemi se javljaju i na prvom i na drugom nivou, jer ako su neka obeležja kulturnih obrazaca kvalitativne prirode (na primer zanimanja), a druga su kvantitativne (na primer veličina zajednice), kako onda ustanoviti kontinuelnu skalu za rangiranje *nemerljivih* kvalitativnih obeležja? Da li su bitna obeležja za uspostavljanje te skale „promenljive“? Ako jesu, da li njihovo merenje, čak i ako je u svakom slučaju moguće, varira od grupa do grupa istovrsnih jedinica, ili je ustaljeno za sve? Koja su obeležja bitna, a koja ne?

Opšta se neusaglašenost mišljenja susreće upravo kod odgovora na poslednje pitanje. Eksperti OUN, na primer, sugeriraju da se za rangiranje seosko-gradskih kulturnih obrazaca unutar jednodimenzionalne kontinuelne skale koriste indeksi, percentilni račun, koeficijenti i sl., sledećih obeležja: smrtnost dojenčadi, dužina životnog proseka, nivo obrazovanja, učestalost poseta bioskopima, gustina stanovanja, utrošak kalorija i proteina *per capita*, visina neagrarnog nacionalnog dohotka itd.¹⁹ Drugi autori pokušavaju da budu sistematičniji, pa obeležja grupišu prema srodnosti u veće grupe: a) *demografska obeležja* (koja se kulturno odražavaju) /veličina populacije, gustina naseljenosti, tip domaćinstva i porodice itd./, b) ekološka obeležja (prostorna razudnost materijalno-duhovnih usluga, „gradient“ prostorne difuzije štampe, TV- i radio-emisija i sl.), c) *društvena obeležja* (složenost društvene podele rada, struktura zanimanja i kvalitet, prostorna i društvena pokretljivost, nivo društvene kohezije, priroda društvenih odnosa, razvijenost oblika društvenih ustanova itd.) i d) *kulturna obeležja* (sistemi vrednosti i njihova hijerarhija, učestalost kulturnih manifestacija, oblici tih manifestacija itd.).²⁰

Koncepcija seosko-gradskog kontinuuma nije uspela da odgovori na čitav niz pitanja a da bi se mogla usvojiti kao tačnija od idealno-tipološke. Čak i ako prihvatimo obeležja kulturnih obrazaca koja nam ona nudi kao osnovna, što je zaista sporno, teško je stvoriti operacionalna merila za njihovo kvantifikovanje. Osnovna obeležja ne samo da variraju od zemlje do zemlje, od kraja do kraja, nego čak i kada su snažno ispoljena u više različitih sredina, ne moraju nužno biti nešto značajno i kulturno izuzetno. Podaci iz različitih kulturnih obrazaca, kultura i perioda, ne mogu biti dovoljno uopšteni za iskustvenu proveru uočenih razlika u posebnim kulturnim obrascima, kulturama i periodima. Zatim, ni unutar konteksta jedne kulture poređenje seosko-gradskih kulturnih obrazaca nije u celini moguće, jer među njima postoji intenzivno komuniciranje i povratno uzročno uticanje, a ne podvojenost i izolacija. Uz sve to, kada se jedno obeležje kulturnog obrasca proglašava za „promenljivu“ i dovodi u vezu sa nizom drugih obeležja, može biti *istovremena* posledica više uzroka itd.

Posle ovih razmatranja izgleda nam da pristup fenomenologiji kulturnih obrazaca nužno mora biti idealno-tipološki, mada se relativnost ovog pristupa ne bi smela zanemariti. Neke od saznajnih zabluda se mogu izbeći konstruisanjem nepolarnih idealnih tipova, dakle idealnih tipova koji se ne kompariraju. Ovde ćemo nastojati da konstruišemo teorijski model načina života, specifičnog za grad industrijske civilizacije, i tu konstrukciju nećemo sučeljavati ni sa jednom drugom. Pre polaska na daljnje razmatranje, evo još dve značajne prolegomene:

¹⁹ Vidi šire kol. autora; »Urbanization«, *International Social Development Review*, 1/1968, str. 22—23.

²⁰ Pojedini autori upoređuju čak i kvocijente inteligencije stanovnika različitih oblika naselja, kao da je ljudski intelekt (ne znanje!) jednostavna refleksija miljea. (Vidi šire L. F. Schnore: »Rural-Urban Variable«, *Rural Sociology* 2/1966.)

1) polazimo od bogatstva stvarnosti i u tip uključujemo i „varijetete“ ukoliko se pojavljuju kao značajni i 2) gradski način života „uopšte“ ne postoji kao nekakva celina *per se*, jer niti su svi gradovi podjednako urbanizovani, niti je gradski način života svuda isti; način života ili bolje rečeno načini života ljudskih lokalnih skupina vezuju se za bazične vrednosti, aspiracije, norme itd., karakteristične za određeni društveni segment ili sloj, dok je savremeni grad daleko od toga da bude bez socijalne stratifikacije i klasifikacije.²¹

Što su onda osnovne determinante i obeležja kulturnog obrasca tipičnog grada industrijske civilizacije?

Napred navedena stanovišta Wirtha, Sorokina i Zimmermanna zahtevaju preispitivanje. Oni se slažu u jednom: osobit pečat gradskom načinu života daju: a) veličina naselja i stanovništva, b) heterogenost gradskog življa; ovome Redfield pridodaje i c) kosmopolitizam grada, značaj koji prevazilazi njegove uske fizičke okvire.²² Koliko su ove činjenice uistinu determinante gradskog načina života?

Fizička i populaciona veličina gradskog naselja industrijske epohe, mada očigledno imaju izvesnog uticaja na način života koji se u njemu vodi, najverovatnije nisu od presudnog značaja. Uz njihovu pomoć teško možemo objasniti kulturni obrazac savremenog grada do krajnjih instanci, a da se posebno ne osvrćemo na tip grada s jedne strane (industrijski, uslužni, rekreacioni, vojni itd.), a s druge na tip globalne zajednice u koju je grad inkorporiran. Na primer, način života stanovnika Skopja posve je različit od načina života stanovnika Sarajeva i Ljubljane i pored toga što su ova naselja približno podjednako velika prostorno i populaciono. Razlike su još veće kada komparacija pređe granice država.

Heterogenost gradskog stanovništva nesumnjivo je značajna determinanta gradskog načina života, ali — treba znati — ni ona nije pošteđena zavisnosti od veličine naselja i populacije. To je samokritično konstatovao Wirth: „(...) što veći broj pojedinaca stupa u proces interakcije, time će biti potencijalno veće razlike među njima“ u ličnim obeležjima, položajima, vrednostima, načinu života.²³

Kosmopolitizam grada i njegova neautarhičnost nesumnjivo oblikuju gradski kulturni obrazac, ali nisu odlučujući. Jer, iako je u istoriji grad uvek vršio snažan uticaj na svoje ruralno zaleđe (mahom tradicionalistički nastrojeno), ne treba zaboraviti da i u njemu samom postoji jedan broj konzervativnih tradicionalista, kao i to da su kulturne tendencije koje nazivamo novim, često ograničene na manjinu gradskih žitelja. Osim toga zavisnost grada od ruralne okoline pretežno je, ako ne i jedino, ekonomske prirode, a ova činjenica izbija na videlo tek u situacijama društvenih kriza, tj. onda kada selo posebnim presijama želi da izazove za sebe povoljne reforme, ili kad ratna pustošenja stavljaju u prvi plan problem ishrane u gradu. Opšta superiornost seljaka nad građanima izuzetna je i javlja se samo u ekonomski nestabilnim periodima, a premoć grada nad

²¹ Čak se i »(...) klase građana — u stepenu u kome se međusobno mogu razgraničiti — prvenstveno izražavaju kroz serije načina života« tvrdi A. Boskoff (*The Sociology of Urban Regions*, New York, 1962, str. 199—200). Za različite načine života slojeva i klasa konsultovati H. H. Gerth and C. W. Mills, *From Max Weber*, New York, 1946, str. 187—191; H. Hyman »The Value Systems of Different Classes« u R. Bendix and S. M. Lipset, *Class, Status and Power*, New York, 1953, str. 426—442, itd. Pojedini autori polaze čak od toga da ni segmenti jednog istog grada ne sadrže istovetan način života, pa govore o životu karakterističnom za predgrađa, gradski centar i sl. Vidi, na primer, S. F. Fava: *Suburbanism as a Way of Life*, *American Sociological Review*, 22/1956, str. 34—37.

²² Vidi šire, *The Folk Culture of Yucatan*, Chicago, 1941.

²³ Op. cit., str. 53 i dalje.

selom do te je mere uobičajena i normalna da u celini demantuje Redfieldovu tezu.

U krajnjoj liniji mi možemo prihvatiti i veličinu naselja i stanovništva i heterogenost i gradsku neautarhičnost kao determinante gradskog načina života, ali ih ne možemo prihvatiti kao *ključne* determinante. Sa naše tačke gledišta, ključni faktor gradskog načina života u industrijskoj civilizaciji (a i u bilo kojoj drugoj) treba tražiti u ključnoj pretpostavci ljudske egzistencije, u činjenici da čovek vodi grupni, društveni život, radi društvenog proizvođenja predmeta materijalnog sveta kojima podmiruje svoje potrebe. Izgleda nam da je bazični značaj faktora „proizvodnja“ za stvaranje ovakvih ili onakvih oblika svesti, pa i kulturnih obrazaca, banalno potertavati. Ovde citirani Sorokin i Zimmermann na jednom su se mestu sasvim približili ovom shvatanju, jer su kao *osnovni* kriterijum za određivanje ljudskih zajednica sugerisali kategoriju *zanimanje*,²⁴ mada ih to nije odvelo do krajnje, ali i osnovne činjenice — društvene podele rada u procesu proizvođenja materijalnog sveta. Ovo shvatanje može imati ukus ekonomske vulgarizacije i verujemo da se njegovim izlaganjem izlažemo i potencijalno oštroj kritici, ali smo ubeđeni da je ponekad celishodnije načiniti novu, makar nedovoljno proverenu tezu, nego kretati se u začaranom krugu osvedočeno polovičnih, proizvoljnih ili čak i netačnih teza. Dakle, ako pretpostavimo takvu gradsku zajednicu koja je kristalisana oko neagrarnih oblika proizvodnje (industrija i usluge), možemo se zapitati kakve su implikacije toga u domenu kulturnog obrasca?

Wirth je sugerisao da se analizi gradskog načina života prilazi kroz tri međusobno tesno povezane perspektive, relativno specifične problematike. Grad je višesloženi entitet koji se karakteriše specifičnošću *ekologije, društvene organizacije i kulture*.²⁵ Kako se onda reperkutuje kategorija *proizvodnja* na ova tri sektora gradske stvarnosti, a kroz njih i na način života?

1) „Grad je pre stanište industrije no ljudsko stanište“²⁶ i njegov je prostor, ambijent u celini, podređen komercijalnim, industrijskim i uslužnim delatnostima te veoma razudenoj podeli rada. Otuda je gradska sredina planski uređena i segmentarna, a brojne funkcije (rad, stanovanje, odmor, saobraćanje) međusobno prostorno dislocirane tako da se ne prepliću i ne ometaju. Celokupan život gradske ličnosti odvija se u ekološkim punktovima strogo funkcionalne prirode: stan, radno mesto, centri za razonodu, centri za nabavke, saobraćajnica, administrativne usluge itd. Otuda je i agregiranje pojedinaca u ekološkim punktovima na strogoj funkcionalnoj osnovi. Na primer, posetioci administrativnog centra tamo su privučeni poslovnim potrebama, dok će za razonodu koristiti odgovarajući drugi punkt (bioskop, pozorište, biblioteka i sl.).

Mesto rada izdvojeno je od mesta stanovanja. Proizvodnja je izišla iz okrilja porodične grupe i preselila se u velike, od stana dosta udaljene oblasti grada, u tzv. radne zone. U takvim uslovima mehanički saobraćaj dobija na značaju i postaje preduslov ne samo valjanog radnog učinka i urednog dolaženja na posao, već i očuvanja duha porodičnog života (saobraćajne gužve i kašnjenja odlažu, na primer, zajedničko obedovanje članova porodice). No i u celini uzev-

²⁴ op. cit., str. 57.

²⁵ op. cit., str. 58—62.

²⁶ G. Ipsen: »Die Stadt« u kol. autora, *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, tom IX, Tübingen-Göttingen, 1956, str. 786.

ši, ekološko-funkcionalna segmentacija grada iziskuje od gradske jedinice vanrednu fizičku pokretljivost: stan-radno mesto, stan-uslužni centri, stan-područja rekreacije itd.

Rad građanina obavlja se pretežno u zatvorenim prostorijama; ljudi, strojevi i sirovine koncentrišu se u skućeni prostor. Uz činjenicu da je rad gradske jedinice prostorno statičan, jer su stroj ili radni sto imobilni, ovo ima brojne reperkusije na njeno mentalno i fizičko zdravlje. Podređujući ritmu stroja ljudski ritam, udišući u najboljem slučaju provetran vazduh, krećući se u oblaku opiljaka, isparenja i sl., i sve to uz ubitačan ritam nametnut intenzifikacijom produktivnosti, pojedinac se eksponira brojnim oboljenjima respiratornog i digestivnog trakta, te kardiovaskularnim i psihosomatskim oštećenjima, kompleksu oboljenja koji se u savremenoj medicini nazivaju zajedničkim imenom — *sindrom urbanita* (gradska bolest).

S druge strane, osnovni oblici gradske proizvodnje obavljaju se na neorganskoj ili *post mortem* organskoj materiji, pa konačni ishod rada skoro da uopšte ne zavisi od prirodnog uticaja, već od valjane tehnologije proizvodjenja, uslova proizvodjenja, znanja i umešnosti radnika itd. Rad građanina je potpuno potčinjen ljudskoj kontroli, i kaprici prirode koji su na selu još uvek, usprkos svom napretku, značajno uticajni, ovde postaju samo izuzetno značajni.

Industrijski oblici rada stvaraju nusprođekte koji zagađuju vazduh (smog), vodu, biljke, te devastiraju gradski ambijent utičući na zdravlje stanovnika. Čak i bez ovoga je gradski ambijent obesprirođen, a gradska ličnost otuđena od prirodnih elemenata; (hlorisana voda, buka i kokafonija mehaničkih uređaja, odsustvo flore i faune i sl.), jer to zahtevaju potrebe uštede na zemljištu, potrebe povećane izgradnje objekata i visoke koncentracije stanovnika, te potrebe suzbijanja potencijalno uništavajućih zaraza. Gradska se jedinica sućeljava sa artifićijelnim miljeom (za razliku od seoske koja se kreće u nemodifikovanoj, ekstremno rustićnoj sredini) i u skladu s tim razvija svoju praksu, obićaje, lićnost.

Stanovanje u gradu je spratno i masovno; jednoporođićna kuća je retkost, a proizvođnja stanova je masovna, tj. usklađena sa potrebama prosećne, a ne pojedinaćne i konkrećne porođice. Na taj naćin i sam stan gradske porođice postaje najobićniji *stroj za stanovanje* — kako je to sarkastićno primetio Le Corbusier — koji tobože štiti od nusprođukata industrijske civilizacije, ukljućivši pritisak masovnog živoća. Velikom stambenom gustinom koja se postiže spratnim konstrukcijama i konstrukcijama karakteristićnim uopšte za grad našega doba, obezbeđuje se ušteda zemljišta i smanjenje troškova opremanja zemljišta komunalnim instalacijama. Odlasćkom u vertikalu građaninu se bar donekle kompenziraju horizontalne udaljenosti. Hotelski sistem stanovanja, tzv. kolektivna zgrada sa desetinom, čak i stotinama stanova-ćelija, izaziva gašenje osećaja porođićnog doma, te pospešuje ljudsku dezintegraciju i konflikće.

Blizina industrijskih predućeća i komercijalnih ustanova ćini jedno podrućje i drućstveno i ekonomski nepogođnim za stanovanje. Uz ostale momente (stambena gustina, vrednost zemljišta i zakupnine za stan, povoljnost lokacije stana u odnosu na radno mesto, tržnicu i sl., te zanimanje i dohodak, etnićke karakteristike, drućstveni poloćaj i ugled, obićaji, navike, ukusi, preferencije, predrasude itd.), ovo znaćajno utiće na selekciju građana u različite stambene distrikće u

kojima je društvena slika projekcija principa *Cum paribus pares habitant* (jednaki s jednakima stanuju). Segregacija građana, čak pretvaranje habitacionih kompleksa u „geta“ ujednačenih ljudi, povećava se kako su različiti načini života ili pobrojani faktori međusobno inkompatibilni.

Urbanistička operacija na planu grada, poznata kao zoniranje, izazvana zahtevima proizvodnje i njoj podređenih usluga, iako ekonomski celishodna — dovodi do ekološko-strukturalne dezintegracije gradskog totaliteta, a u velikoj meri uslovljava i agregiranje gradskog stanovništva, njegovo slivanje u tzv. funkcionalne mase, unutar kojih — uz svu fizičku blizinu — postoji samo površan socijalni i emocionalni kontakt; prepoznavanje ličnosti ovde se bazira na prepoznavanju njenih uloga ili simbola tih uloga (uniforma, na primer). Socijalni kontakti prisne, neanonimne prirode, uspostavljaju se na određenim socijalno-ekološkim punktovima (radno mesto, stambeni kvart, igralište i sl.), i to preko zajedničkih afiniteta ili zajedničkih funkcija vezanih za te punktove.

Jedna od najznačajnijih gradskih odlika jest visoka populaciona gustina. Mada ovaj faktor sam po sebi ne spada u ekološke, on se u njih posredno uključuje time što priroda neagrarnih delatnosti iziskuje visoku koncentraciju ljudstva na skućenom i relativno ustaljenom prostoru. Ova visoka koncentracija zahteva razvijenu mrežu specijalizovanih ustanova i uređaja, javnih objekata i oprema (škole, trgovine, javni saobraćaj, vodovod, telefon, pijaca), bez kojih bi život u gradu bio u celosti paralizovan.

2. Već je Durkheim u svojoj *Društvenoj podeli rada* konstatovao da povećanje broja ljudi na konstantnom području uslovljava ljudsku diferencijaciju i specijalizaciju, te složenost društvene strukture i organizacije. Grad našega doba je relativno prostorno ustaljeno naselje, ali neagrarni procesi rada koje obuhvata, iziskuju permanentno povećanje broja stanovnika. Kakve su implikacije toga u domenu načina života?

Socijalna integracija u gradu bazirana je na razuđenoj podeli rada i funkcionalnoj specijalizaciji pojedinca, usled čega se susrećemo sa brojnim divergentnim grupama građana i znatnom socijalnom diferencijacijom među njima. Složenost podele rada čini jedinku funkcionalnim specijalistom, a time istovremeno i neusporodivu sa drugom, ali i zavisnu od druge u najvećem mogućem stepenu.²⁷ Socijalna solidarnost građana je organskog tipa, ili, kako bi to Merton rekao — tipa funkcionalne međuzavisnosti, a to znači da je racionalne i „račun-džijske“ prirode. Vezu građana karakteriše izvesna disonantnost. Budući da se gradska ličnost funkcionalno razjedinjuje (jer različite aktivnosti obavlja u različitim grupama), disocijacija je samo jedan od vidova gradske socijalizacije,²⁸ a pojava tzv. sekundarnih grupa (za koje su karakteristični bezlični, površinski, prolazni i segmentarni odnosi racionalne i anonimne prirode, kroz koje čovjek reaguje glavom, a ne srcem²⁹) proizvodi ne samo „pesak individua“ (Weber) i gomilu usamljenika“ (Riesman), već i tzv. „socijalnu anomiju“ (Durkheim) koja se odlikuje brutalnom ravnodušnošću i tupom izolovanošću svakog pojedinca, te pretvaranje zajednice u svet atoma, od kojih svaki ima svoj zaseban cilj.³⁰ Kao posledica te emocionalne praznine i posledica potrebe da se obezličena gradska jedinka imunizira od očekivanja drugih, javlja se tipična gradska

²⁷ Vidi šire G. Simmel: »The Metropolis and Mental Life« u Hatt and Reiss, op. cit., str. 635

²⁸ Ibidem, str. 640.

²⁹ Takav je odnos građanina sa trgovcem, strankama na poslu, domaćom poslugom, a često i sa osobama sa kojima je obavezan da ima socijalni kontakt. (Vidi šire, ibidem, str. 635.)

„šizoidna ličnost“ i njena „blazirana“ ekspresija, iza koje leži standardizovano, uprosečeno ponašanje i konformizam misli.

Ali istovremeno — mada to dosta paradoksalno zvuči — jedna oč osnovnih činjenica gradskog načina života našeg doba jest prenošenje odgovornosti, pa i mišljenja i ponašanja, na ličnost kao jedinku. Ovo rezultira u vanrednu ličnu slobodu, u individualizam izbora ciljeva, mišljenja i ponašanja. Ta individualna sloboda možda je najupečatljivija činjenica gradskog načina života. Ovde nije reč o pravnoj ili političkoj slobodi (mada je i to nekada bila privilegija isključivo gradskog stanovnika; setimo se samo srednjovekovne nemačke izreke „Stadtluft macht frei“ — gradski vazduh čini čoveka slobodnim!), već o slobodi ličnosti unutar blage i formalne socijalne kontrole.

Svi primarni odnosi ličnosti — kojih u gradu nema mnogo — baziraju se na posebnim društvenim ulogama, zajedničkim interesima, afinitetima, vrednostima, emocijama — ukratko: na individualnosti. Institucije *susedstvo i srodstvo* gube na značaju, kao i tradicionalističke osnove društvene solidarnosti. Pojedinaac to postaje doslovno.

Velike porodice se gase, a prenošenje proizvodnih, vaspitnih, rekreacionih itd. funkcija na ustanove izvan porodičnog kruga doprinosi izvesnoj atrofiji porodice. Gradska žena je zaposlena, stiže dohodak pa je i „emancipovana“. Porodice su manje, sa manjim brojem dece, a individualizam njihovih članova — oslobođen prevlasti moćnog autoriteta — ogleda se u samostalnom izboru poziva, obrazovanja, rekreacije, političkih i verskih ubeđenja, mišljenja uopšte, te vrednovanja i ponašanja. Porodica postaje potrošna grupa (čime gubi onu autonomnost seoske) i grupa koja okupira vreme, emocije i lojalnost svojih članova; ona je „najprimarnija“ od primarnih grupa i predstavlja grupu — kako je to lirski primetio poeta J. Frost — u kojoj ćeš, kada te drugi odbiju, biti sigurno shvaćen i prihvaćen. Ljubav ili sigurnost u ljubavi u okviru porodice kompenziraju gradskoj ličnosti gubitak emocionalnog oslonca u sekundarnim grupama. Emocionalna povezanost članova porodice bazira se na odsustvu klasičnih autoriteta (posebno *pater familiasa*). Ovo tim više što unutarporodična podela uloga nije askriptivna (bogom data) kako je to na selu slučaj, već se temelji na ličnim sposobnostima i afinitetima, što opet uslovljava dobro poznatu činjenicu da se ličnosti u gradskoj porodici vrednuju isključivo moralno, a ne i funkcionalno, tj. u skladu sa funkcijama koje obavlja izvan porodice. Uz sve to članovi porodice imaju sve brojnije socijalne kontakte sa okolinom, a i socijalizacija ličnosti sve više izlazi iz porodice prelazeći na *grupe vršnjaka*, itd.

3. Proizvodnja u gradu je masovna i povezana sa obezličanim tržištem, a optimalno korišćenje razvijene podele rada i masovne proizvodnje moguće je jedino ako se proizvodni procesi standardizuju. Ovo ima dalekosežne kulturne implikacije.

Pre svega, u gradu se javlja „atrofija individualne kulture kroz hipertrofiju objektivne“ a grad postaje „prava arena takve kulture koja prerasta individualne živote“³⁰, ona je *masovna*; veliki broj ljudi koristi iste ustanove i usluge koje se ustrojavaju prema jednoj prosečnoj ličnosti, a ne prema konkret-

³⁰ Vidi šire briljantnu analizu F. Engelsa, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Beograd, 1951, str. 39 i dalje.

³¹ Simmel, op. cit., str. 644 i 645.

nom pojedincu. Uniformnost i uniformisanost idu sa ovim rame uz rame, a takođe i izvesna društvena simbolika. Nama su — tvrdi Wirth — potrebni takvi mediji pomoću kojih ćemo se lako orijentisati u urbanom miljeu, posebno na primer, preko uniforme otkriti funkcija i uloga anonimne ličnosti³². Ljudske prema bliskim ljudima; svet grada zahteva vizuelno prepoznavanje gde će se, su mase u gradu predmet manipulisanja simbolima i stereotipima. S druge strane, kako se te mase kontinuirano susreću sa društvenim stimulansima, a putem najrazličitijih medija i rutiniziranih usluga na uprosečenoj osnovi, vrednosti, stavovi, ponašanja i sl. podležu konformizmu. Taj konformizam je na određen način neizbežan za valjano kooperiranje veće ljudske mase. Ali, kako uprosečeni društveni stimulansi cirkulišu među građanima (novine, radio-program itd.), oni brzo razaraju svaki lokalizam i tradicionalizam, brzo se uvlačeći u oči i uši, a još brže se smanjujući izazivaju „blasé“ — stav, nervnu napregnutost i umor. Na određeni su načini masovne indirektno komunikacije u savremenom gradu nezamenjive; gde je mnogo ljudi koji se međusobno ne poznaju, komuniciranje preko masovnih medija je ekonomski i društveni imperativ.

Funkcionalna specijalizacija gradske ličnosti ima bezbrojne kulturne posledice. Pre svega su proizvodni procesi u gradu razmrvljeni, a generička ličnost kreatora otuđena od totaliteta proizvoda. Ovo izaziva specifičan cerebralni umor, doživljavanje rada kao mučnine i prinude, a provođenje slobodnog vremena (te najveće tekovine čovečanstva) — u ubistvenoj, sadržajno praznoj dokolici, u ubijanju dosade. Ustanova *hobi*, vrlo rasprostranjena u gradskim područjima našega doba, predstavlja očajnički pokušaj gradske ličnosti da revalorizuje svoju sputanu generičku prirodu, mada (sveoček smo i toga) ni hobi nije pošteđen bolesti komercijalizma i takmičenja; utrka za tim ko će imati jača kola, ko će upecati veću ribu, ko će nabaviti skupoceniju marku itd. počinje da guši peskom kompeticije hobi-oazu u pustinji zarobljenog rada. Ali i to je metod za afirmisanje pojedinca u masi anonimiziranih ličnosti, normalniji od delikvencije, kriminala, alkoholizma, drogiranja, prostitucije, podvođenja, učenjivanja i sl., koji nude koliko zaborav toliko i neadekvatno afirmisanje.

Za svoju profesiju građanin dobija sistematsko obrazovanje kroz škole i kurseve, dok u agrarnim profesijama koje od čoveka zahtevaju da bude „Katica za sve“ — znanje i veština bivaju prenošeni s kolena na koleno, posredstvom institucije *tradicijske*. Time se i može objasniti zašto sve vrste inovacija u gradu nalaze pogodno tlo i zašto ih gradski čovek daleko lakše i brže akceptira od seoskog. Ovo se u podjednako meri odnosi na sve vrste inovacija, posebno na tehničke i tehnološke, zdravstvene, kulturne, sportske i dr.

Vremenski budžet gradskog stanovnika je i kvalitativno i kvantitativno osobit. Gradsko vreme je kontinuirano i linearno podređeno vlasti časovnika i hronometarskoj tačnosti: osam časova rada, osam časova odmora, osam časova sna, slobodna subota i nedelja, plus godišnji odmor i odlazak u penziju nakon zahtevanog radnog staža. Suprotno tome, u selu rast biljaka i životinja diktira razdeobu vremenskog budžeta, koji je otuda cikličan i diskontinuiran: ubitačan rad se smenjuje sa ubitačnim dokolicama, zavisno od sezone. Hronometarska tačnost boji sadržaj gradskog života; žurba, gužva, „špicevi“ — samo su posledica onoga čega ni slobodno vreme nije pošteđeno. Otuda Wirth konstatuje da *časovnik* i *saobraćajni znak* čine simboličku osnovu urbanog sveta, sinonimizirajući žurbu u prostornoj i vremenskoj dimenziji.

³² Wirth, op. cit., str. 62.

2. URBANIZACIJA KAO PROCES ŠIRENJA GRADSKOG KULTURNOG OBRASCA

Odredba pojma urbanizacija

Izraz *urbanizacija* prvi put je upotrebio španski arhitekta I. Serdá 1867. godine, želeći njime da označi začinjanje i razvijanje gradskih naselja, te njihovu kristalizaciju. Danas je sasvim pozitivno utvrđeno da na urbanu kristalizaciju deluju četiri velike i povezane grupe činilaca: a) veličina stanovništva i demografska obeležja, b) ljudsko kontrolisanje i uređivanje fizičke sredine, c) ekonomski razvoj i d) društveni činioci.³³ Ako ovome dodamo i to da je zajednica (gradska) *jedinstvo* prostornog sistema, demografske, ekonomske i društvene strukture i organizacije, te posebnog kulturnog obrasca,³⁴ onda će biti očito da svaki od navedenih elemenata posebno ili u svojoj sveukupnosti može imati svoje gradsko obličavanje, svoju urbanizaciju. Otuda se u svakodnevnom govoru često spominju „urbanizacija prostora“ i „urbanizacija života“.

Jedna od bitnih karakteristika urbanizacije jeste povezanost i međuzavisnost svih njenih elemenata, mada to ne znači da njihov razvoj ide kontinuelno i paralelno, ili da tako mora ići. Često je takav slučaj, u nas izgleda ponajviše, da ekonomska i društvena urbanizacija prethode urbanizaciji prostora, a idu daleko ispred urbanizacije kulture i načina života. Upravo ta neusaglašenost ritma razvoja čini urbanizaciju izuzetno društveno-uticajnom, a sociološki interesantnom. No time se sociološki interes za nju ne iscrpljuje.

U širem smislu, urbanizacija se sociološki može shvatiti i kao društveni proces, proces menjanja, kretanja, dinamike društva ka urbanim oblicima i sadržajima. Jedna dimenzija tog kompleksnog procesa sociološki je izuzetno interesantna, a to je kulturna dimenzija. Na tom nivou se urbanizacija pojavljuje kao proces tokom koga se — da govorimo ovde rečnikom Parka i Burgessa — ljudske jedinke i grupe adaptiraju na gradsku civilizaciju i kulturni obrazac, asimiliraju ih prelazeći na gradski životni stil. U tom smislu je urbanizacija *gradska socijalizacija*. Ili, ako socijalizaciju shvatimo kao proces kroz koji ljudska jedinka stupa u društveni život kao proces kroz koji se ljudski biološki organizam očovečuje i postaje ličnost, identifikujući se sa grupom kroz sinhronizaciju odnosa sa drugim jedinkama, uz istovremeno građenje ideala, aspiracija, vrednosti, normi ponašanja,³⁵ — gradska socijalizacija će biti urbanizacija tih vrednosti, ideala, aspiracija, normi ponašanja i sl. — biće urbanizacija kulturnog obrasca.

Urbanizacija kulturnog obrasca, širenje gradskog načina života

Urbanizacija kulturnih obrazaca tesno je povezana sa urbanizacijom prostora, proizvodnje i društvene strukture, ali i sa drugim značajnim promenama u jednom društvu (obrazovanje, zakonski sistemi, demokratizacija i omasovljenje ljudskih prava, širenje tehničkih i drugih novotarija, te medija masovnog informisanja i komuniciranja, otvaranje društvene strukture itd.), promenama koje sveobuhvatno nazivamo *društvenom modernizacijom*. Snažno urbanizovanje kulturnih obrazaca i širenja gradskog života, najdirektnije stoje u vezi sa onim prelomnim događajem u ljudskoj istoriji kog je G. Childe nazvao „in-

³³ Vidi šire O. D. Duncan »Human Ecology and Population Studies« u Ph. M. Hauser and O. D. Duncan, *The Study of Population*, Chicago, 1959, str. 681 i dalje.

³⁴ Uporedi sa H. Freilich, »Towards and Operational Definition of Community«, *Rural Sociology*, 28/1963, str. 122.

³⁵ L. Broom and P. Selznick, *Sociology*, Evanston, 1955, str. 81—84.

dustrijskom revolucijom“. Kada industrijsko-uslužni oblici rada počnu nadvladavati tradicionalne, agrarno-manufakturne, ogromne ljudske mase se preko noći okupljaju u gradskom jezgru koje može nastajati i na tlu na kome inače ranije nije bilo nikakvog, pa ni seoskog naselja. No uticaj grada se ne završava sa prirodnim granicama naselja. On daleko prevazilazi svoje fizičke okvire i posredstvom moći svojih institucija i proizvoda, deluje čak i na sasvim udaljeno ruralno zaleđe. Ovaj uticaj grada, koji nije ništa manje značajan i vidljiv od direktnog, star je koliko i sam grad. Selo hrani grad, ali grad određuje selu norme proizvodjenja hrane, dajući mu poljoprivredne strojeve, škole, reforme. Upravo danas je ovo delovanje izraženije nego ikada pre i seoski kulturni obrazac, kao specifičan i relativan automan entitet, nestaje. Njega zahvata akulturacija — kulturni vakuum nastao usled sudara dviju oprečnih kultura. Postoji više matica preko kojih gradski način života teče prema današnjem selu. Zadržaćemo svoju pažnju na najosnovnijima, ali i najkonzekventnijima.

1. *Širenje seosko-gradskih migracija*. Intenzivno komuniciranje sela sa gradom i obratno nastupa sa prelaskom na tržišnu ekonomiju, i sa razvojem mehaničkog saobraćaja. Posebne kategorije stanovnika sela: seljaci-industrijski radnici, đaci, pijačari i sl., koje još nazivamo i dnevnim migrantima, često su u direktnom kontaktu sa gradom, i kada oni usvajaju elemente „gradskog“, onda to dobija daleko širi značaj od usko ličnoga. Ovome treba dodati da stanovnici grada često navraćaju u sela iz najrazličitijih pobuda: poseta rođacima, nabava svežeg provijanta, korišćenje godišnjeg odmora, vikend-turizam, itd., a u novije vreme podižu i objekte za odmor u selu ili njegovoj blizini (vikend-kućice). Gradsko i seosko komutaciono stanovištvo razara samodovoljnost seoskog načina života unoseći u sela tipično gradska vrednovanja, ponašanja, navike, modu, tipove rasonoda.³⁶ Jedno naše istraživanje u Vojvodini pokazalo je da presudnu ulogu u revolucionisanju seoskog načina života igraju inovacije (idejne i materijalne) koje u selo donosi omladina. Ovaj, verovatno socijalno najpokrtniji sloj, sučeljava se sa gradskim načinom života ne samo kroz školovanje već i kroz kontaktiranje sa vršnjacima iz grada na radnim akcijama i za vreme odsluženja vojnog roka.

2. *Širenje medija masovnog informisanja i komuniciranja*. Revolucionisanje medija masovnog informisanja i javnog komuniciranja svojstveno je za našu epohu i industrijsku civilizaciju, ali je za njih svojstveno i to da je grad faktor koji ih oblikuje. Radio-prijemnici i radio-programi, štamparski strojevi i svi oblici publikacija (novine, brošure, knjige, naučne studije, čak i stručni časopisi namenjeni selu i poljoprivredi) koncipiraju se i kreiraju u gradu. Njihova je difuzija na seoska područja bez presedana, a njihov uticaj praktično nemerljiv, jer oni ne samo da selu sugerišu kontraceptivna sredstva i smanjenje nataliteta, racionalno investiranje u gazdinstvo i domaćinstvo, orijentaciju na konjunkturalne i ekstenzivne oblike poljoprivredne proizvodnje, upotrebu đubriva, insekticida, uređaja i sl., čime selo uvlače u vrtlog lančanih transformacija, već mu direktno sugerišu i prelazak na novi oblik egzistencije, prezentirajući mu aspekte gradskog načina života (sport, rasonoda, stanovanje, bon-ton ponašanje, kulinarske veštine, podizanje i vaspitavanje dece itd.). Retko koje sredstvo masovnog informisanja, čak i kada je isključivo namenjeno selu, polazi od seoskog „sistema odnosa“.

³⁶ O uticaju turističkih migracija na selo vidi, na primer, kod P. Rambauda: »Tourisme et urbanisation des campagnes«, *Sociologia Ruralis*, 4/1967, str 311—333.

3. *Širenje tehničkih novotarija.* Seoski se stanovnik danas bukvalno bombarduje ponudama za kupovinu uređaja i opreme koja mu rad na zemlji može učiniti produktivnijim i isplativijim, a život udobnijim, i seljak sve značajnija sredstva svog budžeta izdvaja za njihovu nabavu. Ta nabava ima dalekosežne implikacije. Primera radi, uzmimo samo traktor; on seljaku ne omogućuje jedino da manje radi ili da se brže kreće, već i da prostorne distance više ne igraju takvu ulogu u njegovom životu kakvu su nekada imale. Istovremeno, dokolica, uređaji i oprema za odmor i dokolicu dobijaju na značaju, a seljak poprima mentalitet ekonomiste itd.³⁷ Bojler menja higijenske navike, TV-prijemnik strukturu korišćenja slobodnog vremena, električni štednjak način ishrane, stroj za šivanje način odevanja itd., itd.

4. *Uniformisanje i širenje opšteg obrazovanja.* Ako je o prethodnome u sociološkoj literaturi, osobito skorijeg datuma, bilo i previše reči, o uniformisanju opšteg obrazovanja i njegovom naglom proširenju na selo skoro da se nije govorilo. Ovaj je činilac vanredno značajan za širenje gradskog načina života. Nastavni programi opšteobrazovnih škola, uključujući i osnovnoobrazovne, ne samo da se uobličavaju u gradu već su i usklađeni sa gradskim merilima, rezonima, vrednostima, pogledima, kulturom; ta uniformna vrsta saznanja nudi se u istom obimu i seoskom i gradskom detetu i njen reformatorski uticaj na seoski život posebno nije potrebno dokazivati.

Da bi se dobila celovitija slika seosko-gradskih uticaja, potrebno je još nešto reći. Ovi su uticaji daleko složeniji no što ih je uopšte moguće opisati. Naime, ne samo da selo ne prima pasivno ono što mu dolazi iz grada, ne samo da ono to filtrira i donekle prerađuje i saobražava sebi, već ono i samo trajno doprinosi uobličavanju onoga što nazivamo gradskim kulturnim obrascem i gradskom civilizacijom. Uzmimo za primer samo seosko kulturno stvaralaštvo. Zbog toga što u njemu ima nečeg neizopačenog, prirodnog i ako hoćemo zdravog, gradski će intelektualci često posegnuti za njim, sofistikovati ga i uobličiti za „varenje u gradskom želucu“, prečesto zaboravljajući njegovo izvorno poreklo. Takav je slučaj sa modnom ornamentikom, naivnim slikarstvom i književnošću, sa rustičnim stilom nameštaja, narodnom muzikom itd. Čak se i u nas, skoro urbanizovanih Jugoslovena — ako uopšte i jesmo urbanizovani, prečesto ne prikriva prezir prema seoskom kulturnom stvaralaštvu, mada su mnoge modne, muzičke, slikarske i dr. „sveže ideje“ ili „novi talasi“ najobičniji plagijati narodne kulture. No, vratimo se temi.

Ovde nismo govorili o osnovnom obliku širenja gradskog kulturnog obrasca, o njegovom direktnom prenošenju na doseljнике u gradska područja. To je preokupacija naših zaključnih razmatranja i, da podvučemo, nije slučajno dobila takvo mesto.

Sistematske empirijske studije o uticaju gradskog načina života industrijske civilizacije na pridošlice u grad, iako malobrojne, izazvale su navalu onoga što L. Mumford karakterizira kao *urbani pesimizam*. Još početkom ovoga veka Tönnies, Riehl, Weber i dr. kreiraju jednu sociologiju, ekstremno neraspoloženu prema industrijsko-gradskom životnom stilu, nauku koja se čak i danas naziva *Grosstadtfehlersociologie* (sociologija velikogradske greške). U njenim emotivnim analizama grad konfigurira čas kao „čudovište“ (de Lauwe), čas kao „nekropolj“ i „tiranopolj“ (Mumford), a čas kao „tip koji ruinira civilizaciju, dono-

³⁷ Vidi šire, H. Mendras: »Sociologija seoske sredine« u G. Gurvitch i dr., *Sociologija*, tom I, Zagreb, 1946—1966, str. 336—339.

seći opštu dekadenciju i revolt“ (Le Corbusier). Ova shvatanja obično polaze od jedne dosta pojednostavljene, romantične predstave seoskog života, pa u gradskom kulturnom obrascu industrijske epohe vide skoro isključivo opskurne strane: dezintegraciju porodice, porast stope razvoda brakova, kriminala i prestupa, mentalnih oboljenja itd. Smatra se da je prelazak sa seoskog na gradski način života do te mere traumatičan da čovečanstvu u celini pretili samouništenje. Kada bi ova slika bila istinita i realistična, onda bi ljudski smisao za samouništenjem zahtevao psihijatrijske analize, ali mi znamo da je ona preuveličana i doista emocionalno obojena. Očigledno je, na primer, da se gradska porodica ne raspada, ona se menja, a institucija braka je u krizi (što je zaista posledica naglog napredovanja emancipacije žena u gradskim područjima). Ali, čak ni tvrdnja da je grad krivac za povećanje razvoda brakova, ne stoji. U nekim zemljama više stope razvoda brakova ima stanovništvo koje ima niske prihode, i koje je dolaskom u grad ostalo još u prelaznom i dosta nesređenom stanju (nezaposlenost, stambeni problem). Iskustveno nije potvrđeno da gradski način života uzrokuje povećanje kriminaliteta i delikvencije. Ovo povećanje može nastati kao posledica neadekvatnog i otežanog adaptiranja pojedinca, otrgnutog od svog tradicionalnog zaleđa, na nov životni sklop, ali i kao posledica većih mogućnosti za kriminalitet u anonimnoj masi formalno kontrolisanoj (neke prestupe u gradu čine seoski stanovnici koji u njemu borave samo privremeno; potom, pridošlice sa sela su obično najsiromašnije, najneobrazovanije i najneadaptiranije kategorije; prostitutcija, recimo, u gradu nalazi pogodno tlo, jer se lakše organizuje u profesiju i jer anonimnost ličnosti olakšava kontaktiranje sa klijantelom). Ne treba zanemariti ni činjenicu da se kriminalitet statistički prati skoro jedino u gradskim područjima i da je premalo podataka o kriminalitetu na selu. Otuda je neosnovano izvršiti široka uopštavanja o štetnim i korisnim stranama gradskog načina života *per se*. Ako se tako što već želi učiniti sa socioloških pozicija, a mi znamo sve saznajne opasnosti takvog postupka, onda treba imati u vidu tip i veličinu konkretnog grada, brzinu njegovog populacionog rasta, ritam razvoja industrije u njemu (sudeći bar po evropskoj istoriji, ranije faze industrijalizacije obuhvataju više socijalno-patoloških problema nego kasnije), i nivo obrazovanja i kulture imigrantskog življa.

Jedna je stvar nesporna: prelazak na gradski način života direktnim putem, tj. preseljenjem u grad, tegoban je proces. Kao „istorijski kazan za pretapanje rasa, ljudi i kultura u najpogodnije tlo za biološke i kulturne hibride“,³⁸ grad zaista pretili burom. Problemi direktnog prelaska na gradski način života rezultirali su u koncipiranje posebne sociološke teorije, poznate kao *teorija o marginalnom čoveku*.³⁹ O čemu je reč? Marginalni je čovek izbeglica sa sela, ubačen u vrtlog grada; tu on doživljava „kulturni šok“, sporo menjajući stare i asimilirajući nove životne obrasce. Štaviše, marginalni će čovek zauvek zadržati nešto od svog ranijeg životnog okvira i nikada neće postati građanin u potpunom značenju te reči. Time on na određen način plaća cenu svog promovisanja, a društvo u celini cenu svoje modernizacije. Ali poteškoće izazvane kulturnim konfliktom i socijalnim prilagođavanjem na gradski način života, izgleda da su danas daleko manje bolne nego u ranim fazama industri-

³⁸ Wirth, op. cit., str. 52.

³⁹ Vidi šire, E. Park: »Human Migration and Marginal Man«, *American Journal of Sociology*, 2/1928; E. V. Stonequist, *The Marginal Man*, New York, 1937.

jalizacije, u vreme kada se grad, kao posebna krajnost, brutalno sućeljava sa svetom posve drugačije strukturisanim. Njegov posredni uticaj priprema seoskog stanovnika, uvodi ga polagano u novi svet. Napokon, iskustvo našega veka pokazuje da su tzv. gradski problemi u tesnoj vezi sa selom i da se radikalno mogu sanirati jedino odgovarajućim društvenim intervencijama na selima: poboljšavanjem uslova života i rada, smanjivanjem i kontrolisanjem bega sa sela, stabilizovanjem agrarne politike itd. No, čak kada bi ta društvena kontrola i bila u potpunosti moguća, zar ne bi grad i onda magnetski privlačio ljudske mase sve do konačne sudbine *sapiensa* — do urbanog kontinuuma, do EKUMENOPOLISA?

Summary:

THE URBAN CULTURAL PATTERN OF THE INDUSTRIAL CIVILIZATION AND URBANIZATION AS A PROCESS OF ITS DIFFUSION

Throughout human history the urban community has played an important cultural role, and although three fifths of the world's population live in rural districts, the rural community is still regarded as culturally inferior, »a-cultured« or even »uncultured«. This is due to the fact that the cultural pattern (which in its wadest sense means a socially organized, practiced and controlled system of man's attitude to the norms and values conventionalized in what is called the »manner of living«) of the urban community is closely connected with the development of »true« human civilization, i. e. urban civilization which has given humanity science, art, religious and political systems, etc.

In discussing various approaches to the study of the rural and urban cultural patterns, especially the rural-urban dichotomy concept and the rural-urban continuum concept, the author points out their respective advantages and drawbacks. He believes that these problems should be approached by the method of ideal types which would take the two basic Marxist categories: »work« and »social division of labour« as a principle of the cultural differences between the urban and the rural community.

The study treats urbanization as a multi-dimensional process in the course of which a settled area turns into an urban area; agricultural production becomes comparatively smaller; an urban social structure develops; and urban culture and manner of living become predominant. Urbanization as a process of the diffusion of urban cultural patterns is reflected in a) an intensified migration from rural to urban communities, b) spread of mass information and communication media, c) spread of the technical press, and d) spread of uniform general education. In the formation of the urban patterns a certain role is played by the rural patterns themselves.

In conclusion the author discusses certain aspects of adjustment (aculturation) to urban cultural patterns of the industrial civilization.

Резюме:

ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРНЫЙ ОБРАЗЕЦ ПРОМЫШЛЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И УРБАНИЗАЦИЯ КАК ПРОЦЕСС ЕГО РАСШИРЕНИЯ

В течение всей истории человечества город сыграл значительную роль и, хотя в настоящее время в селах живет 3/5 мирового населения, село считалось и считается отсталым, »культурным« и даже »некультурным«. Это является вследствие того что культурный образец (под которым в самом распространенном смы-

сле понимается общественно-организованная осуществимая и контролируемая система людского отношения к нормам и ценностям сосредоточенных в так называемом «образе жизни») города в тесной связи с образованием «настоящей» человеческой цивилизации — городской цивилизации, которая человечеству принесла науку, искусство, религиозные и политические системы и тп.

Рассматривая и обсуждая приемы в изучении сельских и городских культурных образцов, а особенно концепт так называемой «дихотомии село—город» (Rural-Urban Dichotomy Concept) и «сельско-городской континуум» (Rural-Urban Continuum Concept), автор выделяет их преимущества и недостатки. Автор считает, что для изучения этой проблематики необходимо использовать метод идеальных типов который бы, как принцип культурных различий между селом и городом, принял основные марксистские категории «труд» и «общественное распределение труда».

В этой статье урбанизация как выше размерный процесс в течение которого простор селения принимает городской вид и в течение которого сельскохозяйственное производство относительно понижается, формируется городская общественная структура а также преобладают городская культура и образ жизни. Урбанизация как процесс расширения культурных образцов отражается в следующих явлениях: а) интензификация переселения село—город, б) расширение средств массовного сообщения и связи, в) расширение технических достижений, г) расширение однообразного общего образования. При этом и эти культурные образцы принимают участие в творении городских образцов.

В заключительной части своего рассматривания автор изучает некоторые аспекты приспособления к городским культурным образцам промышленной цивилизации.